

Իսկ խաղաղական բնագրերը, զոր առաջին անգամ հրատարակեց Guidi, Reale Academia dei Lincei, Rendiconti 1893, էջ 524—529 եւ երկրորդ անգամ von Lemm (տե՛ս վարը⁵), աշխարհը փոխանակ «Հնդկաց երկիր» կոչելու, ունի «երկիր Տրեբերիազի», զոր կարելի է սրբագրութեամբ մը կարդալ «երկիր Իբերիա», այն է Վրաստան: Յովհաննէս Նիկիոցի այս Սրբուհին կը տանի «յեմեն»⁶:

Յիշենք հոս նաեւ Մեղքիտ Նիկոն վանահանի տեղեկութիւնները, զորոնք, ինչպէս կը գրէ, քաղած է Թէոդորեոսէ եւ ուրիշ գրքերէ⁷:

«Նունա գերի վարուած Յունաց երկրէն, դարձուց վրացի ժողովուրդը: Ուրիշ պատմագիր մը կ'ըսէ, թէ Վրացիք դարձան Կոստանդիանոս Մեծի օրով: Անոնք քրիստոնէայ եղան երբ թագաւորի որդին հիւանդացաւ եւ մայրը զայն բժշկել տուաւ: Ասկէ շատ գոհ եղաւ թագաւորը եւ իրեն հետ բովանդակ ազգը, ան ընդունեցաւ քրիստոնէութիւնը: Նունա խնդրեց թագաւորէն, որ շինէ եկեղեցի մը: Ան թէեւ գոհ էր որ իր կինը ատողջացաւ, բայց չէր ուզէր ձեռնարկել եկեղեցւոյ շինութեան: Այս դէպքէն քիչ ժամանակ յետոյ թագաւորը որսի գնաց. ճանապարհին խաւար մը յանկարծ ծածկեց իր աչքերը, այնպէս որ ան չէր կրնար քայլ մը յառաջ առնել, մինչ իր հետ եղողները կը վայելէին արեւի լոյսը: Ծառ ճիգ ընելով ան աղատեցաւ վտանգէ, եւ իր աչքերու խաւարումը տեղի տուաւ լոյսի:

«Ապա կանչել տուաւ երիտասարդ Բաշլայէլը (Բեսելիէ⁸), ատաղձագործներու վարպետը, իմաստուն եւ փորձագէտ մարդ մը, եւ հրամայեց իրեն, որ եկեղեցի մը շինէ: Սա անմիջապէս գործի անցաւ եւ շինեց եկեղեցին: Պէտք եղաւ քահանայի: Ծնորհայեց կինը խորհուրդ տուաւ թագաւորին, որ Յունաց կայսեր գրէ եւ խնդրէ բարեպաշտ հոգեւորական մը: Կոստանդիանոս Մեծ ուղարկեց Անտիոքի Եւստաթիոս պատրիարքը մեծ պատիւներով: Պատրիարքը Վրաստան հասնելուն պէս մկրտեց թագաւորին հետ բոլոր ժողովուրդը եւ օծեց նորաչէն եկեղեցին: Ան օծեց նոյնպէս անոնց համար կաթողիկոս մը, զոր գրաւ Անտիոքի պատրիարքը:

Քուրթեան իրաւասութեան տակ: Վրաց թագաւորը ապա յանձն առաւ իր բոլոր նախարարներու հետ տալ Անտիոքի պատրիարքին ի պատրաստութիւն սուրբ Իւղին, հաղար գիւղ, որոնց հասը կ'ուղարկուի (պատրիարքին) որպէս զի գործածէ Միւրոնի պատրաստութեան»:

«Նունա» անունը ենթադրել կու տայ, թէ Նիկոն աչքի առաջ ունեցած է հայկական աղբիւր մը: Նոր է հոս «Եւստաթիոս Անտիոքի պատրիարք» (325—331): Իրեն յատուկ է նաեւ թագաւորի աչքի խաւարումը: Ուշադրութեան արժանի է, որ 1051ին Անտիոքի կղերը կը պահանջէր իր պատրիարքութեան իրաւունքը Վրաստանի վրայ. եւ նոյն ժամանակ Եփրեմ կրտսեր, վրացի մատենադիրը, կը պատմէ թէ Վրաց առաջին եպիսկոպոսն եղած է Եւստաթիոս⁸: Նիկոն վանական կ'ապրէր ԺԱ. դարու կէսին:

2. Վրական աղբիւրներու անցնելէ յառաջ կարեւոր կը տեսնեմ ամփոփել այստեղ նախորդ ուսումնասիրութիւններու արդիւնքը:

ա. Գեղասիրոս Կեսարացւոյ եւ Ռուփինոսի հաղորդած տեղեկութիւնները, ի բանից Բակուրի Վրաց դարձի մասին, կը հայրն Հայոց դարձին:

բ. Արեւի խաւարումը տեղի ունեցած է 218 հոկտ. 7ին:

գ. Գերի կնոջ անունն է Հռիփսիմէ. թագաւորին՝ Տրդատ Բ. որդի Սոսրովի (217—252), թագուհւոյն՝ Աշխէն:

դ. Միջավայրն է Վաղարշապատ:

ե. Հռիփսիմէ եւ Տրդատ կը դիմեն Կեսարիա Գամրաց խնդրելու հովիւ նորադարձ ժողովուրդի համար. կ'ուղարկուի Գրիգոր Լուսաւորիչ (219/20—250):

զ. Գրիգոր կը քարոզէ Մեծ Հայաստանի սահմաններէն ներս հայերէնախօս ժողովուրդներուն. Գուգարք, Արցախ, Ուտի նահանգները այս շրջանին Մեծ Հայաստանի սահմաններու մէջ էին:

է. Վրաստան պաշտօնապէս ընդունեցաւ քրիստոնէութիւնը Դ. դարու վերջին տասնեակին, Բակուր թագաւորի օրով, երբ նորադարձ ժողովուրդին հովիւ կարգուեցան հաւանորէն եկեղեցականներէն քրիստոնէայ Գուգարքի, որ այժմ կցուած էր Վրաստանի: Ե. դարու առաջին կէսին քարոզութեամբ

⁸ Life of St. Nino, p. 5.

⁵ Ստորեւ § 7 պիտի տամ մատենագիտութիւն մը Վրաց դարձի պատմութեան հայոց գրականութեան, ուր կ'առաքեմ ընթերցողներս:
⁶ Հմմտ. Analecta Bollandiana, 26 (1907), 121.
⁷ Tamarati, անդ, էջ 173—175:

գործեց հոն Մաշտոց, որ վրացերէն նշանաչիրներու հնարողն եղած էր:

բ. Մինչեւ Թ. դար ընդհանուր աւանդութիւն էր Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից քով, թէ այս երեք դրացի եւ քրիստոնէայ ժողովուրդներուն քրիստոնէութիւնը քարոզած է Գրիգոր Լուսաւորիչ:

բ. Գեղասիրոսի եւ Ռուփինոսի տեղեկութիւնները Վրաց դարձի մասին ծանօթացած են նախ Հայոց եւ ապա Վրաց Սոկրատոսի Եփրեմի Եկեղեցական Պատմութիւնէն, որ հայերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած էր 696/697ին:

ժ. Նունէի վարքը կամ «Վրաց դարձի» պատմութիւնը պէտք է յօրինուած ըլլայ յընթացս Ը. դարու, յեցած Սոկրատի Ա. 20 գլխու վրայ:

ժա. Նունէի անունը եւ անոր կեանքէն դրուագներ առաջին անգամ կը ծանօթացնէ Հայոց Ահարոն Վանանդացի իբր 925ին:

ժբ. Ահարոն քաղած է իր տեղեկութիւնները վրական աղբիւրէ, յատկապէս «Ազատեցեալ»:

ժգ. Մովսէս Խորենացի աղբիւր ունեցած է Ահարոնի գրութիւնն եւ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւնը (իբր 850ին):

ժդ. Փոքր Սոկրատի խմբագիրը իբր 890ին օգտուած է Մ. Խորենացիէն: Տէր Իսրայէլ իր Յայտնաբերել համար նկատի առած է Ահարոնի գրութեամբ:

ժզ. Գրիգոր Սլաթեցի իր Յայտնաբերել հետեւած է առաւելապէս Մ. Խորենացւոյ:

ժէ. Սայրիական, արար, խաղաղական եւ Եթովպական աղբիւրները դարգացած են Գեղասիրոսի Ռուփինեան տեղեկութիւններու հետ վրայ:

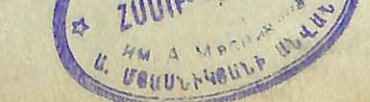
Կ'աւելցնեմ. թէեւ Մ. Նունէի յիշատակը կը սօժէ Հայոց Եկեղեցին յետ Պենտեկոստէից Բ. Կիրակիի երեքշաբթի. «Կուսանացն տէից Բ. Կիրակիի երեքշաբթի. կ'ըսէ Շարանունեայ եւ Մանայ», բայց որ եւ է Շարանունեայ կամ Գանձ կամ Տաղ չէ յատկացուցած անոր յիշատակին:

3. Ահարոն ունեցած է իր առաջ վրական աղբիւրներ. «Բազում մատենից Հայոց եւ խուզիլ քննեալ ի բազում մատենից Հայոց եւ Վրաց յաղագս սրբոյ իսախին Մծիխթայի... Վրաց յաղագս հասեալ գտի յԱզատեցեալ եւ ստուգեալ հասեալ գտի յԱզատեցեալ պատմագրէ⁹»: Թէ ստուգիլ

⁹ Հանդ. Ամս. 1947, էջ 520:

մութեան համար Ազատեցեալն եղած է աղբիւր կը շեշտէ միւսանգամ. «Չայս մինչեւ ցայս վայր յԱզատեցեալ պատմագրէ ուսաք¹⁰»: Այս աղբիւրը սակայն հայ Ազատեցեալն չէր կրնար եղած ըլլալ, վասն զի հոս ոչ Մ. Նունէի յիշատակութիւն եւ ոչ ալ Վրաց դարձի մասին որ եւ է խօսք կ'ըլլայ: Ուստի հարկադրուած ենք ընդունիլ թէ Ահարոն վրացերէն մատեն մը կ'աւելարկէ, որ «Ազատեցեալ» կը կոչուի: Այս մատենը ատանց տարակուսի «Ազատեցեալ պատմագրէն» է վրացերէն թարգմանութեամբ: Հռիփսիմեանց վկայաբանութիւնէն փոքրիկ հաստիոտոր մը, զոր R. P. Blacke գտած էր Կեմբրիճի Համալսարանի Մատենադարանի Add. 1890, 3 ձեռագրին մէջ, կ'ապացուցանէ այժմ G. Garitte¹¹, թէ հաւատարիմ թարգմանութիւնն է հայերէն Ազատեցեալն: Եթէ ըզոնկէն առիւծը կը գուշակուի, նոյնպէս այս հաստիոտորը կը հայթհայթ մեզի հիմ հաւաստելու, թէ երբեմն գոյութիւն ունեցած է Ազատեցեալն պատմագիրքի վրացերէն ամբողջական թարգմանութիւնը: Այս թարգմանութեան մէջը կամ վերջը պէտք է զետեղուած ըլլար Վրաստանի քրիստոնէութեան դարձի պատմութիւնն ալ Սոկրատի հետքերով, ուր «գերի կինը» Նունէի խմբագրութեան մէջ ներկայանաւ իր կապակցութեան մէջ ներկայացուած ըլլար Հռիփսիմեան կուսաններու հետ, հովանաւորութեան տակ Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ աղբիւրի մէջ Ազատեցեալն Հոս մայեցւոյ հետ: Գրիգորի նկատմամբ յիշատակութեան մը հանդիպեցանք Ահարոն Վանանդացւոյ քով. իսկ Ազատեցեալն մատենադարան մը կը համարիմ Վրաց համարում Պատմութեան այն տեղիքը, ուր ըսուած է. «Յաւուրան յայնոսիկ առաքեաց թագաւորն Կոստանդիանոս սարկաւազ մի, որ ուրն Կոստանդիանոս սարկաւազ մի, որ ունէր թուղթ ի Բրանջաց աղգէն... քանզի թուղթ ի հայս եւ ի վիրս ծալուան նոքա եթէ ի հայս եւ ի վիրս ծալուան արեգակն արդարութեան... եւ... կապեաց արեգակն արդարութեան... մեցաւ տեղեկանալ ի ձեռն Բրանջ սարկաւազ մի, զի գրեալ զամենայն ստուգութեամբ տարցի առ նոսա, որ ինչ ի հայս եւ ի վիրս իրք եղեն ի փառս Աստուծոյ: Չոր իմացեալ սարկաւազն՝ գրեալ ի մատենի՝ տարաւ յաշխարհն իւր ի Բրանջս»:

¹⁰ Անդ. էջ 520:
¹¹ G. Garitte, Sur un fragment géorgien d'Agathange. Le Muséon 61 (1948), 89—102.

Խնդիր չկայ թէ կեղծիք մըն էր հրապարակ դրուածը, որ կը շոյէր վրացի ժողովուրդին հայրենասիրութիւնն եւ բարեպաշտութիւնը: Այդ կեղծիքը իրեն հիմ ունեցած է Բակուր իշխանի հաղորդած տեղեկութիւնները, վրաց ծանօթացած Սոկրատի միջնորդութեամբ: Բակուրի դերը լուծ է կեղծարարը. բայց շնորհած է անոր քրիստոնէութեամբ սրբացած վրաց թագաւորական դասը: Բակուրի յիշած «Գերի կինը», որ պատճառ եղած էր «վրաց» քրիստոնէութեան դարձի, նկատուած է «Մայր» վրաստանի, եւ ընդունած Նունէ, Նունի կամ Նինո անունը:

Այժմ, երբ նոր քննութիւնները բերին պէտք այն համոզումի, թէ Բակուրի հաղորդած տեղեկութիւնները «Հայոց» քրիստոնէութեան դարձի մասին են, տեղի ունեցած 219/20 տարիներուն, ուստի «Գերի կինը» կը նոյնանայ Հոփիսիմէ տիկնոջ հետ, թագաւորը՝ Տրդատ Բ. Մեծի հետ եւ Լուսաւորիչը՝ Գրիգորի հետ, կը ստիպուինք յայտարարել, թէ «վրաց դարձի» կամ Ս. Նունէի վարքի չէնք կը մնայ անհիմն, ուրիշ խօսքով՝ կախարանաւոր չէնք:

Հայրենասիրութիւնը պէտք է տեղի տայ ճշմարիտ պատմասիրութեան: Հարկ է վերադառնալ հին աւանդութեան, որով սնած էին Հայոց եւ վրաց Նախնիք միջնակ ժ. դար:

(վերջ: *)

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

Der heilige Grigor der Erleuchter und die heiligen Hripsimeanq in den liturgischen Büchern der Unitoren

Von

Dr. Marcus Antonius van den Oudenrijn O.P. Professor der Universität Freiburg i. d. Schweiz

Die „Miabanoiq“ oder „Fratres Unitores“ des 14. Jahrhunderts haben sich, wie man in jeder Kirchengeschichte von Armenien lesen kann, bestrebt, den abendländischen Formen der Dominikanerliturgie in Ostarmenien Eingang zu verschaffen. Weniger bekannt ist die Tatsache, daß sie in ihren liturgischen Büchern auch gewissen armenischen Nationalheiligen, namentlich dem hl. Grigor dem Erleuchter und den hl. *Hripsimeanq* eine hervorragende Stelle eingeräumt haben. In der vorliegenden Abhandlung wird nachgewiesen, wie sich im Unitorenoffizium dieser Heiligen der Einfluß nicht nur des „Agathangelosbuches“, sondern auch der bodenständigen armenischen Liturgie bemerkbar macht. Namentlich zwei berühmte alphabetische Lieder des armenischen Kirchenbreviers; der vom „letzten Klassiker“ Yovhannès Eznkaci (Corcoreçi) Plouz nach einer Homilie des Pseudo-Vardan zur Ehren des hl. Grigor *Lousaworiç* verfaßte *Šarakan* „Այսօր զուարճացեալ“ und der vom Oberbischof Komitas (613—627) herrührende *Šarakan* „Անձինք նըրիրեալք“ zum Feste der hl. *Hripsimeanq* haben im Unitorenbrevier und im Missale von *Qtnay* Verwendung gefunden.

I.

Der hl. Grigor der Erleuchter in den liturgischen Büchern der Unitoren.

Alle christlichen Kirchen erwähnen in ihren Kalendarien, Menologien, Martyrologien oder Synaxarien ein Fest oder eine Kommemoration des heiligen Grigor *Lousaworiç*¹. Und manchmal wird man in den

¹ Vgl. Acta Sanctorum. Septemb. Tom. VIII, 295—302. Weitere Zitate aus den AASS beziehen sich auf den gleichen Band.

* Ուսումնասիրութեան նախնիքայ մասերը կը կարգեն՝
 1. Գրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ վրաստան ըստ աւանդութեան Բակուր իշխանի. Հանդ. Ամս. 1947, էջ 401—432:
 2. Մեծ Սոկրատի (եկեղ. Պատմութեան) հայերէն թարգմանութիւնը. անդ, էջ 432—444:
 3. Փոքր Սոկրատ. Համառոտողն եւ խմբագիրը. անդ, 1948, էջ 15—68:
 4. Փոքր Սոկրատ եւ Մ. Սոքրեանցի. անդ, էջ 173—190:
 5. Մ. Նունէի վարքը հայ աղբիւրներու մէջ. անդ, 1947, էջ 497—553:

nämlichen Büchern seinen Namen mehrere Male verzeichnet finden unter verschiedenen Daten. In gewissen Fällen dürfte das wohl auf Verwechslung mit anderen Heiligen des gleichen Namens beruhen. Zum Teil aber wird es auch daraus zu erklären sein, daß man schon ziemlich früh mehrere Kommemorationen des hl. Erleuchters angesetzt hat, und namentlich zwei verschiedene für seinen Todestag und für die Auffindung oder Übertragung seiner Reliquien.

Das heutige armenische Kirchenbrevier kennt drei Feste des Nationalheiligen: eins für seinen „Eintritt in die Grube“ (*մուտն ի վերասին*), ein anderes für seinen „Ausgang aus der Grube“ (*ելն ի վերասին*) und ein drittes für die Auffindung der Reliquien (*գիւտ նշխարաց*). Im Yaysmawourq des Priesters Têr Israyêl (13. Jahrh.) finden wir zwei Feste des hl. Erleuchters. Eins am 21. *Horî* (= 30. September: *ամենամուղով եւ հոշակաւոր տօն եւ յիշատակ վարուց եւ հանգստեան*) und ein zweites am 10. *Trê* (= 18. November: *գիւտ նշխարաց*). Außerhalb der armenischen Kirche finden wir das Fiest des hl. Erleuchters meistens am 30. September. So vor allem in der byzantinischen Kirche², in Syrien bei Jakobiten³ und Maroniten⁴, weiter bei den Kopten⁵ und den von der koptischen Kirche abhängigen Äthiopiern⁶ und auch im Abendland⁷. Und an diesem Tag finden wir das einzige Jahresfest des hl. Grigor *Lousaworiç* auch angesetzt bei gewissen latinisierten Armeniern⁸. Der 30. September als eigentlicher oder Hauptfesttag des hl. Erleuchters dürfte wohl

davon herrühren, daß die in Byzanz ansässigen Armenier als erste an diesem Tag die Übertragung der Reliquien des Heiligen nach Konstantinopel, die nach der Überlieferung unter Kaiser Zeno (471—491) stattgefunden haben soll, gefeiert haben⁹, obgleich dieser Tag bei Têr Israyêl ausdrücklich als Todestag des Heiligen bezeichnet wird, während man in Neapel an diesem Tag seine „Eductio de puteo“ feierte¹⁰. Außerdem haben wir noch an folgenden Daten ein Fest oder eine Kommemoratio des hl. Erleuchters verzeichnet gefunden:

1. Am 13. Juni in Neapel (Übertragung der Reliquien)¹¹.
2. Am 11. Dezember = 15. *Kihak* = 15. *Tahsas* in der koptischen¹² und äthiopischen¹³ Kirche.
3. Am 16. September = 19. *Tut* = 19. Maskaram, ebenfalls in der koptischen¹⁴ und äthiopischen¹⁵ Kirche.
4. Am 27. September = 30. *Tut* = 30 Maskaram, gleichfalls bei Kopten¹⁶ und Äthiopiern¹⁷. Hier dürfte indessen eine Verwechslung des hl. Erleuchters mit einem Namensgenossen vorliegen, nämlich mit dem hl. Gregor dem Wundertäter, dessen Fest in gewissen, teils sehr alten, Menologien der Jakobiten an diesem Tag vorkommt¹⁸.
5. Am 21. September = 24. *Tut*, nochmals bei den Kopten¹⁹. Aber auch hier haben wir es wohl mit einer Verwechslung zu tun,

² AASS, S. 295a, 296a, 298b.
³ Vgl. Patrologia Orientalis (PO) I, 315; X, 87, 112, 125.
⁴ PO X, 353.
⁵ PO X, 174, 211, 223, 224.
⁶ Vgl. H. Zotenberg, Catalogue des manuscrits éthiopiens de la Bibliothèque Nationale (Paris), S. 157; S. Grébaud und E. Tisserant, Codices Aethiopicis Vaticani, S. 416.
⁷ Vgl. Clemens Galanus, *Միաբանութիւն* I I, S. 38—39; AASS, 295b; Paul Peeters, *Analecta Bollandiana* 1942 (LX), S. 92 und 98.
⁸ So im Diurnum des Bischofs Thaddäus von Kaffa (1343), Hs 346 der Universitätsbibliothek von Pavia, fol. 14a, und im Missale des fr. Pontius O. F. M. (1345), Hs „Plut. I Cod. 13“ der Biblioteca Laurentiana in Florenz, fol. 6a.

⁹ Für byzantinischen Ursprung vgl. die Angabe in einem syrischen Menologion des 12. oder 13. Jahrh., PO X, 107.
¹⁰ AASS, S. 299b.
¹¹ AASS, S. 299b.
¹² Angeblich Todestag, PO III, 465—468.
¹³ J. Ludolf, *Ad suam Historiam Aethiopicam antehac editam commentarius*, S. 402; H. Zotenberg, *Cat. Bib. Nat.*, S. 168; F. M. Esteves Pereira, *Vida de S. Gregorio Patriarcha da Armenia* (Sonderdruck aus dem Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa, Ser. XIX), S. q., PO XV, 789—795.
¹⁴ Eintritt in die Grube oder Ausgang aus der Grube? Vgl. PO I, 280—281; X, 180, 181, 223.
¹⁵ J. Ludolf, *Comment.*, S. 391; H. Zotenberg, *Catalogue*, S. 156; Grébaud und Tisserant, *Codices Vat.*, S. 415.
¹⁶ PO X, 179, 189, 211, 225, 255; vgl. Ludolf, *Comment.*, S. 393.
¹⁷ Zotenberg, *Catalogue*, S. 157; Grébaud und Tisserant, S. 416.
¹⁸ PO X, 34, 46, 52.
¹⁹ PO X, 189, Ann. S.